

ГОЛІ СТАТУЇ, ТОВСТІ ГЛАДІАТОРИ ТА БОЙОВІ СЛОНИ

ГАРРЕТ РАЯН

ГОЛІ СТАТУЇ, ТОВСТІ ГЛАДІАТОРИ ТА БОЙОВІ СЛОНИ

ВІДПОВІДІ НА ЦІКАВІ ЗАПИТАННЯ
ПРО СТАРОДАВНІХ ГРЕКІВ І РИМЛЯН

*Переклала з англійської
Антоніна Ящук*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2024

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

Зміст

<i>Передмова</i>	9
------------------------	---

ЧАСТИНА ПЕРША. Будні античного світу

<i>Розділ 1</i>	Чому греки і римляни не носили штанів?	13
<i>Розділ 2</i>	Як вони голилися?	18
<i>Розділ 3</i>	Яких домашніх тварин вони тримали?	23
<i>Розділ 4</i>	Які в них були засоби контрацепції?	29
<i>Розділ 5</i>	Які в них були шанси вижити після операції?	34
<i>Розділ 6</i>	Що вони вважали найбільшими ласощами?	39
<i>Розділ 7</i>	Скільки вина вони пили?	46
<i>Розділ 8</i>	Як вони стежили за часом?	55

ЧАСТИНА ДРУГА. Суспільство

<i>Розділ 9</i>	Яка була тривалість їхнього життя?	65
<i>Розділ 10</i>	Якими вони були на зріст?	71
<i>Розділ 11</i>	Скільки вони заробляли?	75
<i>Розділ 12</i>	Наскільки небезпечними були їхні міста?	82
<i>Розділ 13</i>	Як часто звільняли рабів?	91
<i>Розділ 14</i>	Чи звичним явищем були розлучення?	97
<i>Розділ 15</i>	Чи часто між чоловіками і хлопчиками виникали неоднозначні стосунки?	101
<i>Розділ 16</i>	Чому античні статуї переважно голі?	107

ЧАСТИНА ТРЕТЯ. ВІРУВАННЯ

<i>Розділ 17</i>	Чи вірили вони у свої міфи?	115
<i>Розділ 18</i>	Чи вірили вони у привидів, страховиськ і прибульців?	121
<i>Розділ 19</i>	Чи практикували вони магію?	131
<i>Розділ 20</i>	Чи приносили вони в жертву людей?	138
<i>Розділ 21</i>	Чи перебував дельфійський оракул під впливом якихось газів?	144
<i>Розділ 22</i>	Як довго протрималося язичництво?	150

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА. СПОРТ І РОЗВАГИ

<i>Розділ 23</i>	Чи були в них професійні спортсмени?	159
<i>Розділ 24</i>	Які вправи вони робили? Бігали, підіймали штанги?	170
<i>Розділ 25</i>	Чи мандрували вони просто для задоволення?	176
<i>Розділ 26</i>	Як їм вдалося збудувати Колізей менш ніж за десять років?	184
<i>Розділ 27</i>	Як ловили звірів для Колізею?	190
<i>Розділ 28</i>	Чи були гладіатори товстими? Як часто вони помирили на арені?	197

ЧАСТИНА П'ЯТА. ВІЙНА І ПОЛІТИКА

<i>Розділ 29</i>	Як у боях використовували слонів?	207
<i>Розділ 30</i>	У який спосіб реально було захопити місто-фортецю?	215
<i>Розділ 31</i>	Чи існували в античності секретні служби, шпигуни і наймані вбивці?	224
<i>Розділ 32</i>	Чому римлянам не вдалося завоювати Германію та Ірландію?	231

ЧАСТИНА ШОСТА. Спадок

<i>Розділ 33</i>	Що сталося з Римом, коли імперія перестала існувати?	241
<i>Розділ 34</i>	Що сталося з тілом Александра Македонського? Чи збереглася непошкодженою хоч одна гробниця римського правителя?	249
<i>Розділ 35</i>	Чому латина знайшла своє продовження в кількох мовах? Чому цього не сталося з грецькою?	258
<i>Розділ 36</i>	Чи можуть якісь сучасні роди підтвердити своє античне походження?	263
<i>Додаток</i>	Дуже коротка історія античного світу	268
<i>Що ще почитати</i>		290
<i>Подяки</i>		298
<i>Примітки</i>		299

Передмова

Якось я повів своїх студентів Мічиганського університету на екскурсію в Детройтський інститут мистецтв. На виході із залів, де розміщено колекції давньогрецького й римського мистецтва, до мене підійшов один студент і тихенько прошепотів: «Професоре Раян, можна запитати, а чому грецькі статуї переважно голі?».

Книжка, яку ви тримаєте, дасть відповідь на це запитання — і ще на кількадесят інших. Якщо ви колись замислювалися, коли римляни почали носити штани, чи вірили греки у власні міфи, які професії в античному світі були найприбутковіші, як ловили левів для Колізею — тут ви про це дізнаєтеся. На цих сторінках є все: таємниці й магія, гладіатори й убивці, добре вино та бойові слони.

Розповіді в цій книжці — лише стислі перекази моїх поточних досліджень, приправлені бувальщинами з античних джерел* і прикрашені найкращими ілюстраціями з тих, які можна знайти у вільному доступі. Я не претендую на вичерпність відповідей і розповідаю тільки те, що можна вмістити в кілька сторінок жвавого тексту. Але щиро сподіваюся, що викладені

* Найкращі бувальщини — переважно у примітках, з них можна дізнатися цікаві деталі, які в головний текст розповіді не вмістилися. Джерела я вказую у прикінцевих примітках.

ПЕРЕДМОВА

тут історії надихнуть вас копати глибше й читати більше про античний світ.

Мої розповіді будуть зрозумілі всім, хто має бодай базове уявлення про античних греків і римлян. А для тих, хто хоче ознайомитись із ширшим контекстом і краще зрозуміти викладені тут цікавинки, я доповнив цю книжку короткою історією античного світу (дивіться додаток у кінці видання, раджу з нього й починати читати). Утім, можна пропустити цей крок і переходити одразу до запитань.

ЧАСТИНА ПЕРША

Будні античного світу

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

Чому греки і римляни не носили штанів?

Уявіть, що ви опинилися на жвавій вулиці античних Афін*. Літній ранок, спека, але ще не занадто гаряче — можна побігати у справах. Стіни сліпучо-білі під сонцем, порохняве повітря повниться вигуками грецькою. Солодкий аромат медових тістечок із найближчої ятки пробивається крізь сморід міста, що не знає каналізації.

Вулицею крокують переважно чоловіки. Більшість — мало не напівгола. Дехто обгорнув торс відрізом тканини. Інші одягли вільні туніки, які доходять до колін. Жінок мало, і всі вони — у довгих туніках, що кріпляться на плечах довгими шпильками**. Бідніші жінки й чоловіки носять майже білий одяг із нефарбованої вовни. Багаті хизуються всіма відтінками жовтого, зеленого і брунатного¹.

А тепер уявіть, що ви опинилися на вулиці Рима ранньоімперських часів. Майже полудень (або «година шоста», як казали б самі римляни), але вулицю затіняють високі багатоквартирні будинки з обох сторін від хідника. Бруківка слизька від смердючої грязюки. З-за дверей таверни навпроти тягнеться

* Імена і власні назви передано за традицією українського антикознавства останніх десятиліть (Арістотель, Ціцерон, Константин, Тібр тощо), що може відрізнитися від норм чинного правопису. — *Прим. наук. ред.*

** За потреби їх можна було використати як зброю. Одного разу юрба афінських жінок своїми гострими брошками вбила чоловіка.

димок, несе із собою гострий запах смаженого нуту. Зусібіч долинають уривки фраз найрізноманітнішими мовами, повз вас пробігають заклопотані пішоходи в геть не такому одязі, який ви щойно побачили в Афінах.

Кілька чоловіків убрані в тоги — просторі вовняні тканини, які могли сягати шести метрів завдовжки. Увертітися в це м'яке море було так складно, що аристократи часто тримали спеціальних рабів, чийм завданням було викласти тканину на тіло і сформувати красиві складки. Носити тогу — окреме мистецтво, ба навіть мука, адже варто трохи не так зігнути ліву руку — і дбайливо викладені складки негайно розсиплються. Тому перехожі на нашій вулиці полишили тоги вдома, натягнули короткі туніки й вирушили у справах. Ось іде кілька жінок у традиційних накидках римських матрон, але решта віддала перевагу різнобарвним тунікам до п'ят.

І греки, і римляни викладали одяг — вовняний, лляний або бавовняний* — на тіло складками. Для середземноморського клімату — те що треба; до того ж кількість складок можна було міняти залежно від соціального становища й погоди. Щоправда, у холодні й дощові дні носити складки було незручно. А деякий одяг, наприклад тогу, треба було ще вміти на собі втримати, цей процес потребував постійної уваги. Кишень на одязі древніх греків і римлян не було**.

Здавалося б, штани в античному світі були вкрай потрібні. Але — за кількома винятками, як-от ексцентричний імператор Геліогабал, який залюбки штатував у шовкових штанях*** — гре-

* Найчастіше в античному світі носили одяг із вовни й льону. Вовняний — тепліший, міцніший і піддатливіший для фарбування — зазвичай носили зверху, а лляний — який краще пропускав повітря, легше прався і який не так «любили» воші — під низ і на щодень. З бавовни (египетської) одяг почали масово шити тільки в часи Римської імперії.

** Але була можливість організувати замітники. Грекині підв'язували туніку паском так, щоб виходила велика кишеня, римляни часто ховали залишки бенкетів у складках тог. А от монети доводилося носити в гаманцях, прив'язаних до пояса або почеплених на шию. Та нерідко древні греки й римляни — невинні щасливці, які не знали про мікроби, — ховали монету за щокою.

*** Римські імператори були завзятими модниками. Не всі задовольнялися накидками бузкового кольору: фіолетова фарба коштувала найдорожче, а отже, була найпрестиж-

Зліва направо: грек, загорнутий у накидку (гіматій); грекиня в туніці (хітоні); римлянин у тозі; римська матрона в накидці (паллі)

ки й римляни вважали штани ознакою варварів. Афінянам цей одяг нагадував про персів, які вдерлися в Грецію, несучи із собою масштабні руйнування, а на собі — широкі штани. А римляни асоціювали штани з народами півночі, насамперед германцями², які любили вкривати себе татуюваннями і цмулити пиво.

Та зрештою римляни здалися. Усе почалося з легіонерів. Їхні туніки до колін, що так добре пасували до спеки середземноморського літа, геть не захищали від рвучких північних вітрів. Солдати, які несли службу на півночі, за прикладом варварів-вершників почали втискати гузиці в короткі вовняні або шкіряні бриджі. Невдовзі відбувся наступний логічний крок — перехід до довгих штанів. За підданими піддалися й командири: у III столітті імператор шокував респектабельну публіку — виступив на чолі свого війська в штанях (і кучматій світлій перуці)³.

нішою. (Цікаво, що найвишуканіший відтінок бузкового — темний і мерехтливий кармазиновий, колір висохлої крові, — колись носити було дозволено тільки представникам імператорської родини. Нерон якось навіть організував облаву на купців, які торгували контрабандною фарбою.) Накидки, що коштувала дорожче за розкішну віллу, деяким імператорам було замало. Калігула любив перевдягатися в Зевса — навіть бороду собі позолочував і мав при собі жезл у формі блискавиці. А Коммод раз прийшов у Колізей вбраний у лев'ячу шкуру.

Упродовж IV століття завдяки воякам-політикам у моду ввійшов військовий одяг. Тоді й цивільні один за одним познімали туніки й повдягали штани. До кінця століття це стало такою поширеною практикою, що імператорові спеціальним указом довелося заборонити носити штани в Римі. Чоловіків у скандальному вбранні арештовували, оббирали (мабуть, і штани знімали) і назавжди висилали зі столиці. Утім, це не допомогло. Минуло кілька десятиліть — і чоловіки вже наважилися постати в штанах навіть перед очі імператора⁴.

Тепер, коли ми дізналися, як штани завойовували античний світ, спробуємо розібратися у складнішому питанні: чи носили греки й римляни білизну?

Більшість жінок користувалися протобюстгальтерами — зараз ми назвали б їх підв'язками для грудей*. Іноді траплялися конструкції з бретельками на плечі, але зазвичай жінки просто обмотували смуги тканини навколо тулуба. Привабливими вважалися малі груди, тож часто за допомогою цих стрічок жінки намагалися «приплюснути» свої перса**. Якщо вірити античним поетам, підв'язки також слугували кишнями, де могло опинитися будь-що — від любовних листів до капсул з отрутою. А ще стрічки для грудей нібито мали цілющі властивості. Вважалося, якщо обв'язати ними голову, можна полегшити головний біль⁵.

* Свідчень про труси збереглося вкрай мало. Існували спеціальні приспособи: деякі жінки у громадських купальнях одягали купальники, а спортсменки й циркачки виступали в протобікіні. (Майбутня імператриця Феодора, яка починала як актриса бурлескного жанру, вбиралася до виступів у такий собі античний відповідник стрингів.) Проте зазвичай жінки під накидками носили тільки сорочки. Але й із ними траплялися проблеми: один римський поет написав гостру епіграму на жінку, в якій надто обтисла туніка задерлася на сідниці.

** У деяких контекстах стрічки для грудей виконували функцію еротичного аксесуара. Наприклад, в одній грецькій комедії персонажка поволі розпускає обв'язки, дражнячи свого чоловіка.

Чоловіки-греки під туніками не носили нічого, крім засмаги і власної гордості. Натомість серед римлян траплялися традиціоналісти, які під тогами тримали пов'язки на стегнах. У купальнях чоловіки могли похизуватися модними «плавками». Проте більшість нехтувала цією деталлю гардеробу й віддавала перевагу вільним шовковим або лляним тунікам під верхній одяг. Утім, хоча туніки були дуже зручні, їх аж ніяк не можна було назвати скромними. Пізньоантичний автор розповідав історію про те, як святого Мартина Турського відвідав гість: усівся навпроти біля вогню, відкинувся на спинку крісла, простягнув ноги — і випадково святому відкрилася широка панорама гостевих геніталій⁶.

У IV столітті, коли святого Мартина осяяло це дивовижне видиво, римський одяг уже неухильно рухався до середньовічних стандартів. Уявіть, що раптом опинилися на вулиці пізньоантичного Константинополя. Хай це буде пізня осінь, прохолодний полудень: в обличчя віє солоний вітер, м'яке сяйво неба повниться звуками церковних дзвонів. Повз вас пропливає пишний службовець у традиційній тозі, хіба тільки з меншою кількістю складок. Прості городяни шмигають у коротких туніках із широкими рукавами: що багатший власник, то рясніше вишиті ці рукави. Жінки одягнені в довгі туніки, теж зі складками і прикрасами. Кілька заможних перехожих хизуються прикрасами з брязкітливого срібла. У деяких найпобожніших на руках татування — християнські символи. Але всі вони, будьте певні, ходять без білизни.

Як вони голилися?

Одним із найзагадковіших римських імператорів був Адріан. Витончений поет, талановитий архітектор і флейтист — а любив розважитися полюванням на левів. Умів віртуозно вести академічні дискусії найвидатніших науковців свого часу — і з такою самою легкістю вів за собою легіонерів у марш-кидках на довгі дистанції. Щедрий друг і справедливий суддя — але водночас зарозумілий, підозріливий чоловік, а в поганому настрої міг і вбити. Та найпарадоксальніше те, що Адріан носив бороду. Майже всі видатні римляни, які успавилися впродовж кількох століть, були гладенько поголені. А от Адріанові щоки щедро вкривали розкішні кучері — усі роки його правління (на троні імператор просидів 21 рік). Можливо, борода вказувала на його любов до греків або на замилювання римською старовиною, а може, робила трохи схожим на Зевса. Хоча ширилися чутки (їх зафіксував один римський автор⁷), що борода просто маскувала шрами від акне.

Та хай би з якої причини Адріан вирішив ходити бородатим, то була не просто особиста примха. До борід в античному світі ставилися дуже серйозно*. Насамперед вони вважалися знаком

* Для римських юнаків перше гоління було святом — кроком до дорослості; перші тоненькі волосинки дарували богам. Нерон, наприклад, зібрав свій пушок після першого гоління в золоту скриньку й пожертвував у храм Юпітера.

Адріан і його розкішна борода.
Classical Numismatic Group Inc. (cngcoins.com)

чоловічої сили. А ще підкреслювали статус: поважний пан мусив бути доглянутий і гладенький, на відміну від замурзаного й патлатого злидаря. Борода вказувала на емоційний стан власника: чоловіки в жалобі (а також ті, хто хотів викликати жалощі в суді) не стригли волосся на обличчі. Зрештою, борода засвідчувала, це римлянин, грек чи варвар⁸.

В епоху класики* майже всі грецькі чоловіки носили бороди. У різні часи в моді були різні «зачіски», але найпопулярніша — пишна борода й поголена верхня губа**. Поголених чоловіків вважали надто жіночними — аж до вступу на трон Александра Македонського. У видатного завойовника було чимало мух у голові (від «закоханості» в «Іліяду» до переконання, що він народився безпосередньо від Зевса), зокрема він кожнісінький день голився. Невідомо, чи Александр у такий спосіб намагався

* Під епохою класики дослідники історії Стародавньої Греції зазвичай розуміють період V–IV століття до н. е. (зазвичай — від греко-перських воєн до початку походу Александра у 334 році до н. е.). — *Прим. наук. ред.*

** У Спарті вуса були заборонені законом. Щороку після вступу на посаду очільники Спарті видавали указ: усі мешканці мусили поголити верхню губу.

підкреслити власну молодість, чи просто борода в нього була ріденька. Але неймовірні успіхи македонського царя посприяли виникненню нової моди — на чисто виголене обличчя⁹.

Після смерті Александра цей новий лук — гладенькі щокки й підборіддя — швидко став популярним в усьому грецькому світі, лише в деяких містах наштрикуючись на щетину законодавчо закріпленого неприйняття. Утім, не всі греки стали адептами такої моди. Зокрема, інтелектуали й далі плекали свої бороди: один філософ заявив, що якби перед ним постав вибір поголитись або померти, він радо обрав би загибель. Багато хто просто звик вважати, що борода благородніша за обдерті щокки. В епоху імперії один мандрівник, який потрапив у віддалене грецьке місто, виявив, що всі чоловіки там носили традиційні бороди, крім одного бідолахи, який — так було сказано — хотів справити враження на римлян¹⁰.

Римляни спершу ходили такі самі волохаті, як і греки. Але в середині II століття до н. е. римська еліта, найімовірніше, натхненна тогочасною грецькою модою, почала позбуватися бакенбардів. Видатного полководця Сципіона Еміліана, який завоював Карфаген, запам'ятали як першого римлянина, який голівся щодня, і всі знамениті громадяни часів пізньої Римської республіки і ранньої імперії брали з нього приклад. Юлій Цезар, чоловік доволі марнославної, завжди з'являвся на публіці з начосом і чистісінько поголений. Август щоранку виділяв час на гоління та укладання волосся — над цим працювали троє голярів одночасно. Амбіційні чоловіки по всій імперії вслід за аристократією приносили свої бороди в жертву респектабельності¹¹.

А тоді на сцені з'явився наш друг Адріан. Тисячі статуй і мільйони монет прославляли його бородату величність. У теплі його світлості розквітали місцеві трендсетери — і після чотирьох століть непростих стосунків римляни знову полюбили свої бороди. І наступні дві сотні років, аж поки Константин не повернув моду на голі щокки, просунуті римляни хизувалися хвилями борід різної довжини й форми — зазвичай такими, як у рідного імператора. Бувало, бороди акуратно підстригали,

як в Адріана, іноді запускали на манір волохатих філософів, як Марк Аврелій, а часом ходили зі щетиною, як імператори-вояки III століття.

Багатьом грекам і римлянам доглядати за кучматими бородами навіть було простіше, ніж голитися. Зазвичай античний станок складався з бронзового чи залізного леза, часто у формі серпа, на короткій ручці. І поголитися таким тупим знаряддям самостійно було непросто навіть щасливим власникам нормальних дзеркал*. Тож, наскільки нам відомо, небагато хто на таке наважувався. Багатих людей голили раби, а інші вдавалися до послуг цирульників.

Можна було знайти кілька розкішних салонів, де обслуговували аристократів, але більшість голярів були скромними трудівниками і приймали клієнтів у невеличких цирульнях або просто неба. Охочого позбутися щетини чоловіка садили на ослінчик, плечі йому огортали лляним полотном, на щоки хлюпали води, щоб пом'якшити шкіру. А далі клієнт із похмурим острахом спостерігав, як голяр схиляється над ним із бритвою в руці. Стародавні бритви не так просто було гострити, тож тупі леза тягли і дряпали нерівну плоть. Часто в процесі не обходилося без крові. Чоловіки на ослінчиках надували щоки, щоб цирульник їх не порізав, але мало було таких умільців, які вмудрялися жодного разу не притиснути леза надто сильно до шкіри**. Та найгірше — потрапитися в руки цирульниковому підмайстрові: у цих хлопців часто було більше ентузіазму, ніж майстерності, і їм майже ніколи не довіряли нагострені бритви¹².

Чоловіки, які прагнули позбутися борода, але боялися випробування голінням, мали кілька альтернатив. Один грецький тиран***, боячись, що цирульник може перерізати йому

* Перші скляні дзеркала з'явилися саме в часи Римської імперії, але в античному світі переважно користувалися маленькими дисками з полірованої бронзи. Тільки в багатьох на стінах висіли великі дзеркала.

** Один римський автор давав корисну пораду: збирати зрізане волосся павутиною.

*** Термін «тиран» у Стародавній Греції спочатку не мав негативних конотацій, а позначав одноосібну владу в полісі. — *Прим. наук. ред.*

горло, навчив своїх дочок випалювати щетину за допомогою розпечених горіхових шкаралуп. Були й простіші методи, наприклад обліпити щоки смолою для епіляції й, зціпивши зуби, видирати ненависні волоссяні фолікули. Такі самі способи використовували для того, щоб позбутися волосся на тілі¹³: зокрема його стирали зі шкіри грубою пемзою.

Деякі жінки голили ноги (точніше, практикували епіляцію воском, стирання пемзою і вищипування). До слова, один римський поет* радив жінкам подбати про гладенькі ноги перед тим, як іти на побачення з перспективним коханцем. Не дивною в античному світі була й епіляція зони бікіні**. Втім, нам точно не відомо, чи переймалися такими процедурами жінки, що не належали до міської еліти. Найімовірніше — ні, зокрема тому, що їхні ноги майже завжди ховалися під одягом. Античні автори не пролили світла на це питання, можливо, тому, що їх більше цікавили скандальні випадки поголених ніг у чоловіків¹⁴.

Часом виникала мода, особливо серед римлян-чоловіків, прибирати волосся на всьому тілі або в деяких місцях. Наприклад, імператор Отон прославився тим, що витрачав чимало зусиль на забезпечення гладкості всього свого тіла. Традиціоналісти ж рішуче не приймали такої практики. Для меншості — але меншості, яка голосно заявляла про себе, — прибирання волосся з будь-якої частини тіла було рівносильне відмові від власної маскулінності. Існує письмова згадка про принаймні одну гарячу публічну дискусію між вусатим філософом і гладенько епільованим оратором про моральний бік видалення волосся. За результатами розмови було вирішено, що деякі частини тіла можна оголювати, не втрачаючи гідності. Усі визнали: джентльменам дозволено й навіть бажано позбуватися волосся під пахвами***. А от голити ноги — до такого може впасти хіба розпусник¹⁵.

* Публій Овідій Назон. — *Прим. наук. ред.*

** Мешканці одного грецького міста поклонялися Діонісу — «оголювачу геніталій». Чому саме це конкретне заняття потребувало святого покровителя — невідомо.

*** При багатьох римських купальнях постійно працювали фахові епілятори пахв (та інших проблемних ділянок).